

TÜRK KÜLTÜRÜNDE DÜŞMAN İMGESİ BAĞLAMINDA KUTADGU BİLİĞ ÜZERİNE BİR İNCELEME

AN EXAMINATION ON KUTADGU BİLİG IN THE CONTEXT OF ENEMY IMAGE IN TURKISH CULTURE

Fatih BALCI*

ÖZ: Türk kültürünün retorik kaynaklarından ve ilk yazılı eserlerinden birisi olan Kutadgu Bilig, doğruyu, iyiyi ve güzeli çeşitli sembolik şahsiyetler üzerinden aktarmaktadır. Bu kapsamda Kutadgu Bilig'in yazarı devlet sisteminde ve toplum yapısında görmek istediği düzeni aktarırken sembolik kişileri konuşurmakta; iyi, kötü, güzel, çirkin, doğru, yanlış kavramlarının tanımlanmasına yönelik kalıplar oluşturmaktadır. Söz konusu kalıplarda dikkati çeken önemli husus da düşman imgesidir. Türk kültür belleğini oluşturan sözlü ve yazılı ürünlerde tip çalışmaları sıkça yapılmaktadır. Genellikle olumlu tiplerin üzerinde yoğunlaşan söz konusu çalışmalarda birbirinin tamamlayıcısı ve zıttı olan olumsuz, kötü tiplerin özellikleri yüzeysel olarak geçilmektedir. Bu bağlamda makalede örneklem yöntemi kullanılarak Kutadgu Bilig'de düşman tipi kavramı ve bu tipin özellikleri belirlenmeye çalışılmış, seçilen örneklerden hareketle düşman tipini meydana getiren özellikler üzerinde detaylı şekilde durulmuştur. Söz konusu imgeler halkbilimi sözlü ve yazılı eserlerinde daha önce ele alınan düşman tipi ile karşılaştırılmış benzer ve farklı noktaları ortaya konulmuştur. Düşman tipinin genel özellikleri, edebî eserlerdeki tasvirî düşman tipinin Türk kültür ekolojisi içerisindeki konumu, mitten-destana, destandan-halk hikâyelerine, halk hikâyelerinden-anonim türlere kadar birçok edebî türden hareketle tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kutadgu Bilig, düşman, tip, Türk kültürü, halkbilimi.

ABSTRACT: Kutadgu Bilig, one of the first written works and rhetorical sources of Turkish culture, conveys truth, good and beauty through various symbolic personalities. In this regard, the author of Qutadgu Bilig uses symbolic contacts to convey the order that he wants to see in the state system and the structure of society. He also creates patterns for defining concepts such as good, bad, beautiful, ugly, right, wrong. The important thing that draws attention to the patterns in question is the image of the enemy. Type studies are frequently performed in oral and written products that form the memory of Turkish culture. In these studies, which usually focus on positive types, the characteristics of negative and bad types, which are complementary and opposite to each other, are superficially passed on. In this context the enemy flat character in Qutadgu Bilig and the features of this character is determined with the use of the sampling method. A detailed discussion based on the chosen samples of the characteristics constituting the enemy is made. The images in question have been compared to the enemy type previously discussed in the oral and written works of folklore, and they have revealed similar and different points. The general characteristics of the enemy type, its portrayal in literary works, the position of the enemy type in the ecology of Turkish culture, have been discussed with movements of many literary types ranging from myth-epic, epic-folk stories, folk stories-anonymous genres.

Keywords: Qutadgu Bilig, enemy, type, Turkish culture, folklore.

* Dr. Öğretim Üyesi – Kayseri Üniversitesi Develi Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü/Kayseri - ftbalci88@gmail.com (0000-0001-8318-1473)

This article was checked by Turnitin.

Giriş

Yusuf Has Hâcib tarafından on birinci yüzyılda kaleme alınan Kutadgu Bilig, İslami Türk edebiyatının bilinen ilk büyük eseri olarak kabul edilmektedir. 6645 beyitten oluşan bu eser manzum bir siyasetname olarak kabul edilmektedir. Ahmet Bican Ercilasun'a göre "*Kutadgu Bilig'in kelime anlamı mutlu olma bilgisi, terim anlamı siyaset bilgisidir*". "*Siyaset bilgisi*" anlamı, *eserin ön sözünde de vurgulanmıştır*. "*Bütün yapı özelliklerini dikkate alarak Kutadgu Bilig'i 'alt yapısı hikâye, üst yapısı tiyatro tarzında kurulmuş alegorik, manzum bir mesnevi' şeklinde tanımlamak mümkündür*" (Ercilasun, 2015: 293-313).

Yusuf Has Hâcib hakkında bilinenler Kutadgu Bilig'e sonradan eklenmiş olan biri mensur, diğeri manzum iki mukaddime ve eserin bazı beyitlerinde yer alan bilgilerden ibarettir. Buna göre şair Balasagun'da (Kuz-Ordu) köklü bir aile içinde dünyaya gelmiş, bilimi, erdemi, zühd ve takvası ile temayüz etmiş, eserini bir buçuk yılda Balasagun'da yazıp Kâşgar'da tamamlayarak 1069-1070 yılında Karahanlıların hakanı Tabgaç Uluğ Buğra Han'a sunmuştur. Şairin kudretini takdir eden hakan kendisine "görevlerin en incesi olan" (2484. beyit) *has hâciblik* unvanını vermiştir (URL-1).

Kutadgu Bilig'in günümüze ulaşmış üç nüshası vardır. Bunlar: Herat (Viyan), Fergana ve Mısır nüshalarıdır. "Herat Nüshası" Arap harfleriyle yazılmış bir nüshadan Uygur harflerine çevrilmiştir. İzzeddin Aydemir adına istinsah edilmiş olan "Mısır Nüshası"nın dil özelliklerinden hareketle 1374 tarihinden önce ortaya koyulduğu düşünülmektedir. Arap harfli bir nüshadır. "Fergana Nüshası" ise Arap harfli bir nüshadır ve Harezmi sahasında istinsah edildiği tahmin edilmektedir (Ercilasun, 2015: 295-296). Mesnevi tarzında beyitler halinde yazılmış olan Kutadgu Bilig'in sonundaki üç bölüm gazel ve içine serpiştirilmiş 173 dörtlük mâni tarzında kafiyelenmiştir. Kutadgu Bilig, Şark edebiyatının klâsik nazım birimlerinden mesnevi tarzında ve aruz vezniyle yazıldığı hâlde beyit sonlarında tam ve zengin kafiyeden çok yarım kafiye kullanılmıştır. Redif ise çok azdır. Buna karşılık Eski Uygur şiirindeki mısra başı kafiyesi yer yer Kutadgu Bilig'de de görülür. Eser, Şehname vezni olan "feûlün feûlün feûlün feûl" kalıbıyla yazılmıştır. Sadece sondaki eklemelerden ilk ikisinde "4- feûlün" kalıbı kullanılmıştır (Ercilasun, 2015: 296).

Kutadgu Bilig'de Karahanlı Devletinin saray teşkilatı, bu teşkilat içindekilerin vazifeleri ve teşrifat usulleri hakkında en ince teferruata kadar hemen hemen bütün bilgiler yer almaktadır. Bu bağlamda söz konusu eser her şeyden önce bize güçlü, oturmuş bir Türk devlet teşkilatı tablosu çizmiş bulunmaktadır. Bunun dışında merkez teşkilatı, askerî teşkilat, naiplik, memuriyet ve kadılık konularını da ele almış ve saray teşkilatına nazaran daha az ölçüde de olsa kıymetli bilgiler verilmiştir (Çakan, 2017: 47).

Balasagunlu Yusuf'un böyle bir eser yazmasındaki temel amaç, insanları "ideal" bir yaşama kavuşturmak ve bu yönde birtakım bilgi/öğretileri paylaşmaktır. Eserdeki felsefi izlek bağlamında Yusuf Has

Hâcib'in aynı zamanda Eflatun, Aristo ve Fârâbi'den de etkilendiğini söylemek mümkündür. Kutadgu Bilig dört esas (neng “şey”) üzerine düzenlenmiştir. Bunlar: “*Kün Togdı*”: *Köni Törü (Hakan): Doğru kanun-adalet*, “*Ay Toldı*”: *Kut, baht (Vezir): İkbal, devlet, mutluluk*, “*Ödgülmiş*”: *Ukuş, anlayış, idrak, bilge (Vezirin oğlu): Akıl*, “*Odgurmuş*”: *Akıbet (Derviş: Vezirin akrabası): Hayatın sonu, ölümdür. Eserde bu dört ana karakterin dışında anlamlı adlar taşıyan üç kişi daha vardır: “Küsemiş”, Ay Toldı başkente geldiğinde ona yardım eden kişi, “Ersig”, hükümdarın mabeyncisi, “Kumarı”, Odgurmuş’un mürididir* (Ercilasun, 2015: 296-302; Kaçalin, 2002: 478-480). Eser, bu yönüyle alegorik olma özelliğini taşımaktadır. Kutadgu Bilig, Karahanlı Dönemi'nin ölçünlü Türkçesi ile yazılmıştır. Eserin mensur ön sözünde dönemin ölçünlü dili için “Buğra Han tili” (manzum ön sözde “han tili”) terimi kullanılmıştır (Ercilasun, 2015: 299).

Kutadgu Bilig'in ana konusu “ideal insan”dır. Yusuf Has Hâcib kendi dönemindeki ideal yönetim, toplum ve insan anlayışını eserine yansıtmıştır. Yusuf Has Hâcib'in ideal insanı, “bütün kötü vasıflardan arınmış ve iyi huylarla bezenmiş bir insandır. Allah'a sıkı sıkıya bağlı, takva sahibi bir mümindir. Zamanının bütün ilim ve hünelerini öğrenmiş bir âlim ve hâkimdir. Bütün alfabeleri ve dilleri bildiği gibi şiir, belâgat, hesap, hendese, tıp, heyet vb. ilimlere vâkıf; okçuluk, avcılık, satranç vb. hünere sahiptir. Adaletten ve doğruluktan şaşmaz; ağır başlı ve alçak gönüllüdür. Hırsızlık yapmaz, yalan söylemez, içki içmez, dedikodu etmez. Son derece cömert ve iyilikseverdir. Etrafındaki insanlara merhametli ve insafli davranır. Âdet ve ananelere, görgü kurallarına uygun hareket eder (Ercilasun 2015: 303-308).

Kutadgu Bilig ideal insanın özelliklerini anlatırken ideal olmayan tipler üzerinde de durmuş, bu tiplerin özelliklerini de sıralamıştır. Bu bağlamda eserde iki yüz altı yerde geçen “düşman kavramı” söz konusu ideal, uygun insan tipinden uzaktır. Kutadgu Bilig'i yayınlayan ve günümüz Türkçesine çeviren Reşit Rahmeti Arat bu eserin henüz “el sürülmemiş bir hazine” olduğunu söylemiştir ki, doğrudur. Eser birçok özelliği ile hâlâ incelenmeyi bekleyen bir kaynaktır (Kafesoğlu, 1980: 48).

1. Düşman İmgesi ve Kutadgu Bilig

Tip ve motif kavramı bu alanda araştırma yapan kişiler tarafından farklı yönleriyle tanımlanmaya ve açıklanmaya çalışılmıştır. Araştırmacılar tipi “sosyal ve tarihsel koşulların belirlediği bir şahsiyet, ferdî olmaktan ziyade başkalarının da ortak özellikleri taşıyan ve temsil eden şahıs, birçok eserde karşımıza çıkan bazı özelliklere sahip olan karakter veya karakterler, edebî türlerin oluşmasının ana unsuru olarak bazı anlamlar yüklü özellikler bütünü vs.” olarak tanımlamaktadırlar (akt. Özdemir, 2019: 101). Tip oluşturmak/yaratmak, gerçek hayattaki canlı kişilerden edebî eserde canlı görünüşler yaratmanın zorlu bir sürecidir. Yazara tip yaratmak için her şeyden önce gerekli olan şey, gerçek ve canlı olan bir prototip bulmaktır. Mutlaka her tipe kaynaklık eden bir prototip vardır (Kınacı, 2006: 326). Bu bağlamda Kutadgu Bilig'de Yusuf Has Hâcib'in devlet yönetimindeki meslek

tecrübesinde gördüğü pek çok kişi onun Kutadgu Bilig’de ortaya koyduğu düşman tipini yaratmasında etkili olmuştur denilebilir. Tip kavramı bir bakıma edebî eserlerin genelini temelini oluşturan, her eserde ortak özellikleri ile karşımıza çıkan geçmişten günümüze hafızamızda bu özellikleri ile yer eden olumlu veya olumsuz olguları karşılayabilmektedir.

TDK sözlüğünde düşman, birinin kötülüğünü isteyen, ondan nefret eden, ona zarar vermeye çalışan kimse; aralarında birbirleriyle çatışmaya varacak ölçüde anlaşmazlık olan taraflar; bir şeyin yaşamasına, barınmasına engel olan güç, tutum vb. anlamları verecek şekilde tanımlanmıştır. Türk dilinde düşman anlamını veren pek çok sözcük bulunur. Bunlar, “karım, hasım, yağı, adâvet, hain, kâfir, dost karşıtı” vb. gibi sıralanabilir. En bilinen anlamıyla düşman ya da öteki, kısaca “biz”den olmayandır (Özdemir, 2018: 251). Mehmet Özdemir “Aşk ve Kahramanlık Konulu Türk Halk Hikâyelerinde Düşman Tipi” adlı eserinde halk hikâyelerinde geçen ortak düşman tiplerini şu yirmi bir başlıkta toplanmıştır: 1- Kan dökücüdür, 2- Olağanüstü güçlere sahiptir; sihir-büyü, 3- Felakete yol açar, daima zarar verir, 4- Âşıkların kavuşmasına engel olur, 5- Fitneci, acı sözlü, taş yürekli, 6- Menfaatçi, çıkarıcı, 7- Zindancı-cellat-askerler; kendisinden üstün kişilerin emirlerini uygulayan düşman tipler, 8- Gelenek-görenekleri hiçe sayar, düzene uymaz, 9- Çirkindir, 10- Kurnaz, sinsî, geriliğin temsilcisidir, 11- Şüpheli, tedirgindir, 12- Ahlaksızdır, 13- İnsani ve etik değerlere saygısı yoktur, 14-Yağmacı-hain-arkadan vuran, 15- Kıskaç (Ara Bozucu), 16- Yalancı-iftiracı, 17- Sözünde durmayan, 18- İnançsız-başka dine mensup, 19- Güvenilmez-yarı yolda bırakan, 20- Düşman güçsüzdür, kahramanı yenemez, 21- Düşman, kaybetmeye mahkûmdur. Yine söz konusu eserde Özdemir’e göre Kutadgu Bilig’de “insanın adını, aslını, mertliğini ortaya çıkararak”, “zararı çok olan”, “Dünya-vücut-şeytan; insanın üç düşmanı”, “din düşmanları yani kâfirler” ve “cesurluk, yiğitlik göstergesi olarak düşmana boyun eğiren” dört adet düşman tipi bulunmaktadır (Özdemir, 2019: 42-143; 258-265).

Halk hikâyelerinde geçen söz konusu düşman tiplerinin hemen hemen hepsi Kutadgu Bilig’de de karşımıza çıkmaktadır. Kutadgu Bilig’de geçen ve tespit edilebilen otuz iki düşman tipinin genel olarak özellikleri ise şu şekildedir:

1. Düşman, kâfirler ile münafıklardır. Düşmanlar din düşmanıdır; Tanrı’ya karşı düşmandır. Düşman (dine karşı) heves ve nefistir, şeytandır.
2. Düşman, hakanın namı, şanı dünyaya yayılması ve hakanın cesur, kahraman, atılgan olduğunu ispatlaması için boyun eğdirilmesi gerektirir.
3. Düşman ateş, su, hava ve topraktır. Bunlardan dünya ve memleketler meydana gelir. Bunlar birbirlerine de düşmandır.
4. Düşman bilgisizdir. Bilgiliye daima düşman olmuştur. Düşman cahildir.
5. Düşman vücuttur. Düşman hayatın tuzağı olan hastalıktır (düşman az olsa da önemsenmelidir).

6. Düşman bilgisiz adamın kendi bildiği ve yaptığıdır; başka düşmanı olmasa bile bu ikisinin gailisi kâfidir (kişi kendinin düşmanı olabilmektedir).

7. Düşman daima tetiktedir. Ona karşı kendisinden emin insan gaflete düşer; düşman saldırırsa önce gafiller ölür.

8. Düşman kişinin dilidir (kara başın düşmanı kırmızı dildir; o ne kadar baş yemiştir ve yine de yemektedir).

9. Düşman korkaktır (ülkesini bırakıp kaçar).

10. Düşman kargaşa yaratır.

11. Düşman kötüdür ve kötülüğe sevk eder (içki ve meyhaneci düşmandır).

12. Düşman hep aşağıda olmalıdır (-Ey hükümdar, düşmana karşı her vakit üstün ol- dedi).

13. Düşman, anlaşmaya uymaz, bozar.

14. Düşman görülünce korkulmaz, cesur değildir.

15. Düşman kaçar, şerefsizdir ancak hep tetikte ve uyanıktır. Düşman haindir. Düşman pusucudur.

16. Düşman uzaktan büyüktür (görünmeyen düşmanın şöhreti uzaktan büyük görünür; meydana çıkınca onunla karşılaşanlar nazarında bu şöhret küçülür).

17. Düşman, kahraman yiğidin görünce yüzü güldüğü; kapışınca kızıl kana boyadığıdır.

18. Düşman ümitsizliğe düşerse ölümü göze alır.

19. Düşman dağılınca bir daha toplanamaz.

20. Düşman akraba/içeriden olabilir (faydasız oğlu düşman bil, eğer evlat hayırsız çıkarsa). Düşman bazen sana denk ve akran olanlardır. Onları kendinden uzaklaştırırsan sana düşman, yaklaştırırsan dost olurlar. Düşman gönlü kırılan dostlar olabilir. Düşman iyilik bilmez ve çoğu zaman yakındadır.

21. Düşman hasislik (cimrilik vs.) ile beylik arasındadır.

22. Düşman küçüktür ama tehlikelidir (Sinek fil için büyük bir düşmandır; fili ısırdığı zaman onu zıp-zıp zıplatır).

23. Düşman dedikoducudur.

24. Düşman başarı, asillik, dürüstlük karşıtıdır.

25. Düşman daima iyilere bulaşır, iyinin zıttı kötüdür.

26. Düşman imtihan için gelinen yer olan dünyadır.

27. Düşman bilinmeyebilir (Bir kul da kendisi Tanrı'ya düşman mıdır yoksa yakın dost mudur, bunu kendisi bilemez).

28. Düşman faydasızdır, düşmandan fayda görülmemiştir, düşman menfaatperest insanlardır.

29. Düşman belalıdır.

30. Düşman can ve mala kasteder, malı sever.

31. Düşman ona iyilik yapılan buna rağmen kötülük görülendir.

32. Düşman insanın tabiatıdır (insan birbirine muhalif ve düşman olan unsurlardan meydana gelir) (Arat, 1959: 1-503).

Kutadgu Bilig’de Tanrı, din düşmanları yani kâfir veya münafıklar, devlet, yasa, töre, hakan, yönetici düşmanları vardır. Çoğu defa düşmanın din farklılığı üzerinden tanımlandığı olur. Farklı Türk halklarının günümüz çağdaş edebiyatında bile sıklıkla düşmanın bu şekilde kâfir, dinsiz, imansız olarak kurgulandığı dikkat çekmektedir (Kınacı, 2006: 500).

Orduyu kumanda, askeri idare etmek ve düşmanı kırmak çok büyük bir iştir. Hakanın, yöneticinin veya kişinin onuru, şerefi, deneyimi, cesareti, korkusuzluğu, metaneti, cömertliği, alçak gönüllülüğü, kendine güveni, sevk ve idare gibi gerekli özellikleri düşmanla olan mücadelesi ile bağlantılıdır¹. Yönetici düşmanın durumunu gözetmeli daima onlara karşı akıllı, azimli ve tedbirli olmalıdır². Bu durumlar Kutadgu Bilig’de Türk hâkimiyetinin ilelebet olması arzusu, yasaların ve uygulanmasının (töre) özellikleri ve hâkimiyetteki yeri anlatılmaktadır (Öz, 2011: 24-34). Aynı durum Tonyukuk Yazıtı’nda da karşımıza çıkar. Çin Kağanı düşman olarak bilinir ve “düşmanlarımız çepeçevre ocak gibi idi; biz (ortadaki) aş gibi idik” deyip düşmana göz açtırılmadığının vurgusu “bu Türk halkı içinde zırlı düşmanların akınına imkân vermedim, (kuyruğu) düğümlü (düşman) atlarını koşturtmadım” ifadesi ile yapılır (Tekin, 1994: 5-21). Dede Korkut Hikâyelerinde de düşman kâfir, dinsiz, imansız olarak kurgulanmaktadır³. Hikâyelerde beyler savaş öncesi abdest alıp iki rekât namaz kılarlar. Düşmana saldırırken adı görklü Muhammed’e salavat getirirler. Mücadele sonunda aldıkları kalelerin kiliselerini yıkıp mescit yapar, keşişleri öldürüp ezan okuturlar. Fakat öte yandan bol bol şarap ve kıymız içtikleri görülür. At eti yerler. İçlerinde Deli Dumrul Azrail’i bile bilmez ve onunla savaşmağa kalkar. Mücadelelerinin hiçbirisi din uğruna değildir. Düşmanları kâfir diye anmakla beraber onlarla mücadeleleri tamamıyla dünyevidir ve hiçbir kahraman din kahramanı değildir. Sekiz hikâyede mücadele Oğuz beyleri ile

¹ Detaylı bilgi için Kutadgu Bilig’de geçen şu beyitlere bk. 101, 117, 286, 408, 445, 450, 944, 1926, 1954, 2016, 2019, 2025, 2026, 2043, 2141, 2144, 2268, 2270, 2290, 2291, 2296, 2309, 2316, 2329, 2330, 2331, 2341, 2348 vd. (Arat, 1959).

² Detaylı bilgi için bk. (Sarıca, 2008) ve (Göksu, 2009).

³ Dede Korkut’ta kâfirler; sası dinli, azgın, azgın dinli, din düşmanı, alaca atlı, muhbir (casus), dinsiz, aklı yok, derneksiz, gafil, kara başlı, kara dinli, beceriksiz (ol kâfirün için atup birin yarmaz okçısı olur), aman dileyene acımayan (hay dimedin başlar kesen celladı olur), adam etini yahni yapıp yiyen (adam etini yahni kılan aşbazı olur), domuz şahsiyetli,, düzenbaz, düşmanı düşmana kırdıran (hemen hemen kâfirlerle savaşı anlatan her boyda kâfirlerin düzenbazlığından bahsedilmektedir), korkak, savasta meydanı bırakıp kaçan, vefasız, melun, yetmiş iki tane tanrısı olan, korkunca hemen sözünden dönen, hatta din bile değiştiren, hurafelere inanan ve Türkleri de kendilerince barbar gören, puta tapar kişiler olarak anlatılmıştır (Çeribaş, 2011: 201). Türk destanlarında düşman unsurlar ve Dede Korkut boylarında kâfirler hakkında detaylı bilgi için bk. (Çeribaş, 2011).

kuzeydeki ve batıdaki kâfirler arasındadır. Düşmanların en büyüğü Şöklî Melik'tir. Diğer düşmanlar Kara Arslan Melik, Kara Tüken Melik, Buğaçuk Melik, Arşun oğlu Direk Tekür, diğer melik ve tekürlerdir (Ergin, 2004: 26-27). Oğuz Kağan Destanı'nda ise Oğuz Kağan beylere buyruk göndererek kendisine itaat edilmesini ister. Kendisine itaat etmeyen, hediyelerini kabul etmeyen beyleri ise kendisine düşman beller, devletin ve kağanlığının devamı için onların üstüne gider, savaşır (Arat, 1987: 18). İslamiyet sonrası Türk destanlarından Battalnâme'de de kahramanın karşısına çıkarak onlarla mücadele içine giren varlıklardan her biri düşman tipine örnek gösterilebilir. Destan kahramanı Battal Gazi'nin karşısına çıkan düşmanların yanı sıra câzular, ejderhalar ve devler esasında İslamiyet için mücadele eden bir kahramana karşı koydukları için İslamiyet'in düşmanı olarak da görülebilirler (Ayaz ve Gümüştepe, 2018: 96).

Kutadgu Bilig'de düşman daima kötüdür, kötülük yapar, kötülük yayar ve sürekli tetiktedir, hazırdır, pusucudur. Ona karşı kendisinden emin insan gaflete düşer. Düşman kargaşa yaratır, anlaşmayı bozar. Yine düşman haindir ancak kahraman yiğidin görünce yüzü güldüğü; kapışınca, kızıl kana boyadığıdır. Düşman hasislik (cimrilik vs.) ile beylik arasındadır. Düşman can ve mala kasteder, malı sever, menfaatperest, belalıdır, dedikoducudur, faydasızdır, fayda görülmemiştir, ona iyilik yapılırsa da buna rağmen kötülük görülendir⁴. Düşmanın sayıca az veya çok olması gaflete, korkuya düşürmemesi gereken bir durumdur. Ancak düşmana karşı sürekli hazırlıklı olmak da görevdir. Tonyukuk Yazıtı'nda da geçen: “(düşman) Çok diye niye korkuyoruz? Azız diye niye yenilelim? Saldıralım! dedim. Saldırdık, talan ettik. İkinci gün ateş gibi kızıp (üzerimize) geldiler. Savaşık. Onların iki kanadı bizden yarı yarıya fazla idi. Tanrı buyurduğu için, (düşman) çok diye korkmadık, savaşık” ibaresi dikkat çekicidir (Tekin, 1994: 17). Dede Korkut'ta ise “O zamanlar Oğuz yiğitlerinin başına ne gelse hep uykudan gelirmiş.” ifadesiyle düşmanın (kahramanlara uyku hâlinde baskın verebilmesi, beklemesi yönünden) tetikte ve pusucu özelliği vurgulanmaktadır.

Kutadgu Bilig'de düşman tipi hasislik (cimrilik vs.) ile beylik arasında olarak vurgulanmaktadır. Yani beylerin elinin tebaaya karşı açık olması gerektiğini belirtmiştir. Yine Dede Korkut'ta “İç Oğuz'a Taş Oğuz asi olup Beyrek'in öldüğü destan”da Kazan yılda bir defa evini yağmalatmaktadır. Bu yağmaya çağrılmayan beyler ise Kazan'a düşman olmaktadır (Ergin, 2004: 21). Kutadgu Bilig'de bir kahramanın ortaya çıkabilmesi için mutlak bir düşmana ihtiyaç vardır ya da aslında kahraman düşman üzerinden var olmaktadır. Dolayısıyla Dede Korkut'ta olduğu gibi birçok anlatmada kahramanın ad almak için bir başarı yapması gerekmektedir. Boğayı öldüren kahramana “Boğaç” adının verilmesi gibi düşman karşısında başarı gösteren

⁴ Detaylı bilgi için Kutadgu Bilig'de geçen şu beyitlere bk. 2098, 2360, 2386, 2390, 2391, 2395, 2651, 3038, 3381, 3397, 3416, 4188, 4189, 4190, 4191, 4214, 4226, 4229, 4269, 4270, 4273, 4277, 4804, 5319, 5797, 6577 vd. (Arat, 1959).

kahraman da ün, şeref, ad vs. alır. “Begil oğlu Emren'in destanı”nda da Emren yardıma ihtiyaç duymadan ve babasını dinlemeyerek düşmanın karşısına kendisi çıkar ve onları yener (Ergin, 2004: 18).

Hemen hemen her anlatıda, destanlarda⁵, halk hikâyelerinde⁶ veya diğer türlerde kahramanın kuyusunu kazan, âşık kahramanların buluşmasına engel olan dedikoducu, faydasız, menfaatperest, belalı, ona iyilik yapılan buna rağmen kötülük görülen tipler bulunmaktadır. Türk epik destan geleneğinin kahraman tipi olarak kabul edilen alp/erenin karşısında tüm epik anlatılarda karşımıza çıkan düşman kahraman tipi de bulunmaktadır. Battal Gazi destanında düşman tipi kut sahibi olmayan soylu bir nesle de sahip olmayanlardır, düşman kahramanların doğumları, çocukluk yılları, eğitim ve ad almalarıyla ilgili bilgilere rastlanmaz. Düşman yenilgiyle sonuçlanacak bir mücadelede hileye ve zalimliğe başvurur (Bars, 2015: 369-375). Atasözlerinde de düşmanın hiçbir zaman küçük görülmemesi ve daima ona karşı tetikte olunması gerektiğinin vurgulandığı şu örnekler vardır: “Düşmanın karınca ise de hor bakma”, “Su uyur, düşman uyumaz” (Aksoy, 1988: 434-254).

Kutadgu Bilig’de düşman çoğu zaman kişinin en yakınındadır. Düşman akraba/içeriden olabilir. Düşman bazen denk ve akran olanlardır. Onları kendinden uzaklaştırırsan sana düşman, yaklaştırırsan dost olurlar. Düşman gönlü kırılan dostlar olabilir, iyilik bilmez ve çoğu zaman yakındır⁷. Mehmet Aça “Türk Kahramanlık Destanlarında İç Mücadele ve Yakın Akrabaları Tarafından İhanete Uğrayan Kahraman” adlı makalesinde Köroğlu destanında olduğu gibi başta bazı Altay, Hakas, Tuva, Başkurt vs. kahramanlık destanlarında, kendileri ve halkları zalim han ya da beylerin zulmüne maruz kalan ve halkın içinden çıkan bazı bahadırlar, zulmeden oba ya da ulus önde gelenlerine başkaldırıp kendileri ve ulusları adına intikam aldıklarına dikkat çekmektedir. Söz konusu çalışmada mücadeleye girişen kahramanın zaman zaman akrabalarının ihanetine uğradıkları da vurgulanmaktadır. Aça, Oğuz Kağan Destanı’ndan hareketle kahramanın İslam öncesi iç boylarla yani akrabalarla İslam sonrası varyantında ise “kâfir” düşmanla mücadelesinden bahsetmektedir. Hun İmparatorluğunun hakani olarak adı geçen Motun (Mete)’un⁸ babası Tuman’la olan mücadelesini hatırlatan iç çekişmede Oğuz, tıpkı Motun gibi babasına karşı

⁵ Türk destan dünyasında izlenen düşman tipinin “olağanüstü düşman tipi” ve “olağan düşman tipi” sınıflandırılması ile ilgili bk. (Düzgün, 2016).

⁶ Krem ile Aslı, Ferhat ile Şirin, Tahir ile Zühre, Aşık Garip, Erçişli Emrah ile Selvihan, Asuman ile Zeycan adlı Halk hikayelerinde bu tiplere detaylı bilgi için bk. (Özdemir, 2019).

⁷ Detaylı bilgi için Kutadgu Bilig’de geçen şu beyitlere bk. 3003, 3380, 3396, 4181, 5319, 5496, 5707, 6577 vd. (Arat, 1959).

⁸ Çin yazısında Motun’un adını gösteren karakter eski Sinologlar (Çin bilimciler) tarafından yanlış olarak Mete okunmuş; Türk literatüründe de bu biçim yayılmıştır. Ancak Çince okunuş artık Mao-du(n)/Motun şeklinde düzeltilmiştir. Bu adın Türklerce nasıl söylendiği, yani özgün biçiminin ne olduğu konusunda çeşitli görüşler vardır. Kelimenin birinci hecesi Türkçede бага veya бoга, ikinci hecesi -tur olabilir. Buna göre Motun’un Türkçe söylenişi Bagatur veya Bogatur olmalıdır (Ercilasun, 2015: 53).

yürüttüğü mücadelesi örnek olarak verilmektedir. Dede Korkut'taki İç Oğuz-Dış Oğuz mücadelesi hariç Bamsı Beyrek'in Yalancı Oğlu Yaltacuk'un ihanetine uğraması ve Yaltacuk'un hileye müracaat ederek bir başkasının karısını almaya kalkışması da yakın düşman tipine örnek olabilmektedir (Aça, 1999: 18-20).

Tüm bu tipler dışında Kutadgu Bilig'de düşman; cahildir, başarı, asillik, dürüstlük karşıtıdır; ateş, su, yel ve topraktır; hayatın tuzağı olan hastalıktır; bilgisiz adamın kendi bildiği ve yaptığıdır; kişinin dilidir; (dine karşı) heves ve nefistir; imtihan için gelinen dünyadır, şeytandır. Düşman vücuttur, insanın tabiatıdır. Düşman korkaktır onu görünce korkulmaz. Düşman ümitsizliğe düşerse ölümü göze alır. Düşman dağılınca, bir daha toplanamaz, ama düşman küçük olsa da tehlikelidir⁹.

Sonuç

Kutadgu Bilig'deki düşman tipinin Orhun Kitabeleri, Oğuz Kağan ve Battal Gazi Destanı, Dede Korkut destanlaşmış hikâyeleri başta olmak üzere halk edebiyatı yazılı ürünlerinde geçen düşman tipi ile benzer özellikler taşıdığı görülmüştür. Kutadgu Bilig'de geçen düşman tiplerini birbirine benzer veya yakın özellikleriyle yedi ana başlıkta toplamak mümkün gözükmemektedir. Söz konusu sınıflandırmalar diğer yazılı türlerde de görülen düşman tipleri ile karşılaştırılınca ortaya benzer özellikler çıkmaktadır. Bu bağlamda Kutadgu Bilig'de yer alan düşman tiplerini şu şekilde sıralayabiliriz:

1- Kutadgu Bilig'de bir kahramanın ortaya çıkabilmesi için mutlak bir düşmana ihtiyaç vardır başka bir ifadeyle aslında kahraman düşman üzerinden var olmaktadır.

2- Kutadgu Bilig'de Tanrı, din düşmanları yani kâfir veya münafıklar, devlet, yasa, töre, hakan, yönetici düşmanları vardır.

3- Kutadgu Bilig'de düşman daima kötüdür, kötülük yapar, kötülük yayar ve sürekli tetiktedir, hazırdır, pusucudur.

4- Kutadgu Bilig'de düşman çoğu zaman en yakınındadır.

5- Düşman korkak, aciz, ne yapacağı bilinmeyendir.

6- Düşman cahildir, bilgisizdir, bilgisi olana da daima düşmandır.

7- Düşmanlar her zaman somut olmayabilir. Düşman insanın kendi kendine yaptıklarıdır, nefsidir, bedenidir, imtihan için geldiği dünyadır.

KAYNAKÇA

Yazılı Kaynaklar

Aça, M. (1999). Türk kahramanlık destanlarında iç mücadele ve yakın akrabaları tarafından ihanete uğrayan kahraman. *Millî Folklor*, 44, 18-23.

Aksoy, Ö. A. (1988). *Atasözleri ve deyimler sözlüğü atasözleri sözlüğü*. Ankara: İnkılâp Kitabevi.

⁹ Detaylı bilgi için Kutadgu Bilig'de geçen beyitlere bk. (Arat, 1959).

- Arat, R. R. (1959). *Kutadgu Bilig-II tercüme*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Bars, M. E. (2015). Battal Gazi Destanı'nda düşman kahraman tipi. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3, (12), 264-277.
- Çakan, V. (2017). Yusuf Hâs Hâcib'in Türk düşünce tarihindeki yeri. *IJOEEC*. 2, 42-48.
- Çeribaş, M. (2011), Erlik'ten Şöklü Melik'e Türk destanlarında düşman unsurlar ve Dede Korkut boylarında kâfirler. *Türk Dünyası araştırmaları*, Sayı 192, 195-210.
- Düzgün, K. Ü. (2016). Türk destanlarında düşman olgusu. *21. Uluslararası Türk Kültürü Sempozyumu Bildirileri. Üsküp/Makedonya*. 334-342.
- Ercilasun, A. B. (2015). *Başlangıçtan yirminci yüzyıla Türk dili tarihi*. Akçağ: Ankara.
- Ergin, M. (2004). *Dede Korkut kitabı I (Beşinci Baskı)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gümüštepe, P. N.- Ayaz, B. (2018). İslami dönem Türk destanlarında “kötülüğün” masal unsurları ile temsili: Battalnâme örneği. *Motif Akademi Halk Bilimi Dergisi*. 11 (22), 77-97.
- Kaçalın, M. (2002). “Kutadgu Bilig”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. 26. Cilt, 478-480
- Kafesoğlu, İ. (1980). *Kutadgu Bilig ve kültür tarihimizdeki yeri*. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Kınacı, C. (2006). *Kazak edebiyatında imaj ve kimlik (1925-1991)*. Ankara: Bengü Yayınları.
- Öz, Ş. (2011). Kutadgu Bilig'de Türk cihan hâkimiyeti düşüncesi. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*. 11, (1), 19-35.
- Özdemir, M. (2018). Aşk ve kahramanlık konulu Türk halk hikâyelerinde düşman tipi. *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*. 10 (18), 243-270.
- Özdemir, M. (2019). *Aşk ve kahramanlık konulu Türk halk hikâyelerinde düşman tipi*. İstanbul: Arı Sanat Yayınları.
- Tekin, T. (1994). *Tunyukuk yazıtları*. Ankara: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi.
- Willy. B. - Arat, R. R. (1987). *Oğuz Kağan destanı*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

Elektronik Kaynaklar

URL-1: <https://islamansiklopedisi.org.tr> (Erişim: 13. 05. 2020).